

ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ

15
1921

ΦΩΤΟΤΥΠΙΚΗ ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ * 1969 * RÉIMPRESSION ANASTATIQUE

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ÉDITIONS

ΒΑΣ. Ν. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

BAS. N. GRÉGORIADÈS

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΤΑ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΑΠΠΩΝ ΜΑΣ

Πρόκειται περί τῶν δυστυχῶν ἐκείνων χρόνων, περί τῶν ἀπλῶν ἐκείνων ἡθῶν, περί τῶν ἀφελῶν ἐκείνων προπατόρων ἡμῶν, παρ' οἷς μόνη κοινῶς διαδεδομένη παιδεία ἦτο ἡ περιοριζομένη εἰς τὴν παρά τῶν πολλῶν ἀνάγνωσιν τοῦ Ὁρολογίου, τῆς Ὀκτωήχου καὶ τοῦ Ψαλτηρίου. Κατὰ τοὺς μακροὺς ἐκείνους αἰῶνας τῆς δουλείας τοῦ γένους ἡ τοιαύτη παιδείσις ἦτο στενῶς συνδεδεμένη μετὰ τῆς θρησκείας, τὸ σχολεῖον ἔκειτο ἐγγὺς τῆς ἐκκλησίας, ὁ διδάσκαλος ὡς τὸ πλεῖστον ὁ αὐτὸς καὶ ὁ ἱερεὺς τὰ ἀπλᾶ ἐκεῖνα κολουβεγράμματα ἤρχον διὰ τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν καὶ τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τῶν πλείστων Ἑλλήνων καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἡμέρα καθ' ἣν ὁ ἐπιμελής μαθητὴς ἐπεράτωνε τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ βιβλίου του ἐν τῷ σχολείῳ ἦτο ἡμέρα ἑορτῆς καὶ πανηγύρεως διὰ τὸν διδάσκαλον, τὸ σχολεῖον καὶ τὸ χωρίον ὅλον. Ἐν πομπῇ ἤγετο τότε ὁ μαθητὴς ἀπὸ τοῦ σχολείου, ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν συμμαθητῶν, εἰς τὸν πατρικὸν οἶκον, ἐνθα καθιζόμενος ἐπὶ ἔδρας ἀνεκηρύσσετο ὑπὸ τῶν περισταμένων ἀξιόσ και ἐδέχετο τὰ συγχαρητήρια τῶν συγγενῶν καὶ γειτόνων ἐπὶ τῇ προκοπῇ αὐτοῦ, ἐν ᾗ οἱ γονεῖς εἰστίων τὸν διδάσκαλον ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς χαρᾶς καὶ διαχύσεως τῶν ὁμοτραπέζων. Ὀλίγοι δὲ καὶ σπάνιοι ἦσαν ἐκεῖνοι οἵτινες ἠσθάνοντο ἐν ἐπιτυχίᾳ τὴν ἀνάγκην τελειοτέρας διδασκαλίας ἐν τοῖς μεγάλοις γυμνασίοις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Βουκουρεστίου, τῆς Χίου καὶ τῶν Κυδωνιῶν, τῆς Πάτμου καὶ τοῦ Μεσολογγίου, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Βενετίας, εἰς ἃ προσέτρεχον οἱ ἐπιμέμενοι ἀνωτέρας μαθήσεως, ἵν' ἀκροασθῶσι τῶν ὑψηλῶν διδαγμάτων σοφῶν καθηγητῶν. Εἰς

1. Τὸ κείμενον διαλέξεως γενομένης ἐν τῷ φιλολογικῷ συλλόγῳ Πανασσῶ κατὰ τὸ 1882. Μικρὸν ἀπόσπασμα τῆς διαλέξεως ταύτης, τὰ ἀναφερόμενον εἰς τὸ ἔργον «Πανουργίαι ὑψηλόταται Μπερτόλδου», ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ «Ἐστία» τόμ. 13 (τοῦ 1882) σελ. 209—211 καὶ ἐν ταῖς «Μικταῖς Σελίσι» σ. 572—578.

ἐκείνους δὲ μάλιστα καὶ εἰς τὸν ἀνώτερον κλῆρον ἀπηυθύνοντο τὰ ἐκ τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων τῆς Βενετίας καὶ Κωνσταντινουπόλεως, Βιέννης καὶ Λιψίας, Ἰσίου καὶ Βουκουρεστίου, Παρισίων καὶ Μόσχας, Μοσχόπολεως καὶ Κερκύρας ἐκδιδόμενα ἑλληνιστὶ θεολογικὰ συγγράμματα διαφόρων τῆς ἐκκλησίας πατέρων καὶ ἐπιφανῶν θεολόγων τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.*

Ἡ πλουσία αὕτη ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία εἶνε κατὰ μέγα μέρος συνέχεια πνευματικῆ τῆς θεολογικῆς παιδείας τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους, ὑπεράσπισις δῆλα δὴ τῶν ἀγῶνων τῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς Δύσεως.

Πλὴν δὲ τῆς θεολογίας, ὡς εἶκος ἐν ταῖς ἀνωτέραις ἐκείναις τοῦ γένους σχολαῖς μάλιστα πάντων ἐμελεῖτο ὁ Ἑλλην λόγος. Ἐν δὲ τῇ διδασκαλίᾳ ταύτῃ διεσώζετο ἡ παράδοσις τῶν βυζαντιακῶν χρόνων καὶ ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας ἐκείνων. Διτηρεῖτο δὲ μέχρι χρόνων συγγενεστάτων ἡ χαρακτηρίζουσα τὸν Βυζαντινισμόν μίμησις τῆς Ἀθίδος. Διὰ τοῦτο δ' εὐρυτάτη ἐγένετο ἡ ἀντιγραφή, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκτύπωσις γραμματικῶν ἔργων, Λεξικῶν, κλασικῶν συγγραφέων. Ἐπειδὴ δὲ ἡ γλῶσσα τῆς διδασκαλίας ἐν τοῖς ἀνωτέροις τούτοις σχολείοις, ἅτινα ὀρθῶς ὁ Ἑλλάδιος ἀπεκάλεσε μικρὰ πανεπιστήμια, ἦτο ἡ ἀρχαῖζουσα, εἰς αὐτὴν ἐγράφθησαν καὶ αἱ πλείσται τῶν τότε ἐκδοθεισῶν φιλοσοφικῶν συγγραφέων. Ἦκμαζε δὲ ἡ φιλοσοφία οὐ μικρόν, ἦτις, καίπερ ἐνίοτε φιλοτιμουμένη νὰ ποδέχεται νεωτερικῶς τὰ ἐν Εὐρώπῃ ἀναφαινόμενα φιλοσοφικὰ συστήματα, βάσιν ἔμωσ εἶχε κυρίως τὰς συγγραφὰς τοῦ Ἀριστοτέλους· διὸ καὶ οὐκ ὀλίγοι ἀνεφάνησαν ἐπὶ Τουρκοκρα-

* Τοιοῦτοι Μάξιμος ὁ Πελοποννήσιος, Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, Γαβριήλ ὁ Σεβήρος, Γ. Κορέσιος, Νεόφυτος ὁ Ροδιός, Ἱερώνυμος Κιγάλης, Λέων Ἀλλάτιος, Χρῦσανθος ὁ Ἱεροσολύμων, Σέργιος ὁ Μακραῖος, Ἀλέξανδρος ὁ Μαυροχορδίτης, Νικόδημος ὁ Νάξιος, Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, Μελέτιος ὁ Ἀθηνῶν, Γεώργιος ὁ Βενδύτης, Κιαισάριος ὁ Δαπόντες, Μακάριος ὁ Χρυσοκέφαλος, Θεόφιλος ὁ Κορυθαλεύς, Φραγκῖσκος Προσαλέντης, Διαμαντῆς Ῥύσιος, Εὐστράτιος Ἀργέντης, Νικηφόρος ὁ Θεοτόκης, Δοσίθεος ὁ Ἱεροσολύμων, Μάξιμος ὁ Μαργαρίτης, Εὐγένιος Βούλγαρις, Μελέτιος ὁ Συρῆγος, Σπυρίδων ὁ Μήλιος, Νεόφυτος Λούκας, Κωνσταντῖνος ὁ Οἰκονόμος.

τίας ὑπομνηματίζεται τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, ὡς ὁ Γ. Σουγδουρῆς, ὁ Θεόφιλος Κορυθαλεύς, ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ὁ Γεράσιμος Βλάχος, ὁ Κωνσταντῖνος Μπαλάνος καὶ ἄλλοι. Αἱ συγγραφαὶ δ' αὐτῶν δὲν ἐξεδόθησαν πᾶσαι διὰ τοῦ τύπου, ἀλλὰ γραφόμεναι καὶ ὑπαγόρευσιν ἢ ἀντιγραφόμεναι ὑπὸ τῶν μαθητῶν, ὡς σήμερον αἱ πλείσται τῶν πανεπιστημιακῶν ἀκροάσεων, περιεσώθησαν ἐν πολλοῖς χειρῶν γράφοις, ἢ δὲ μελέτη τῶν τε ἀνεκδότων καὶ τῶν ἐκδομένων εἶνε ἕξις νὰ γείνη ἀντικείμενον ἰδίας τινὸς μονογραφίας περὶ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησιν. Οὐκ ἐλίγη δὲ ἀρχαιομαθίας μετεῖχον καὶ αὐταὶ αἱ φυσικαὶ καὶ μαθηματικαὶ μελέται, ἐν αἷς ἐγένετο χρῆσις ἀρχαίων συγγραφέων, θεωρουμένων ἀκόμη ἐπαρκῶν πρὸς μετάδοσιν τῶν τοιούτων γνώσεων ἢ συνεγράφοντο ἢ μετεφράζοντο συνήθως εἰς τὴν ἀρχαῖζουσαν συγγραφὴν ἀλλογενῶν ἐπιστημόνων. Ὀμοίως δ' ἐξεδίδοντο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἰουρκοκρατίας καὶ ἰατρικαὶ τινες συγγραφαὶ ὑπὸ ἰατροδιδασκάλων σπουδασάντων ἐν Γερμανίᾳ μάλιστα καὶ Γαλλίᾳ· διὸ καὶ αἱ πλείσται αὐτῶν ἦσαν μεταφράσεις ἐκ τῆς γερμανικῆς ἢ τῆς γαλλικῆς· σπανιώταται δὲ εἶνε αἱ νομικαὶ συγγραφαί, καὶ μόλις που γνωρίζει τις ἄλλας πρὸ τῆς μεταφράσεως ὑπὸ τοῦ πολλοῦ Κερραῖ τῆς περὶ παινῶν μονογραφίας τοῦ Ἰταλοῦ νομοδιδασκάλου Baccaria.

Χαρακτηριστικωτάτη δὲ εἶνε διὰ τὸν τότε Ἑλληνισμὸν ἢ ἐκδοσις ἀρχετῶν συγγραφῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας. Ἀναγνωρίζονται δ' ἐν ταῖς δημοσιεύσεσι ταύταις αἱ ἀνάγκαι τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἐμπορευομένου καὶ ναυτιλλομένου πολυπλάγκτου Ἑλληνισμοῦ, ὅστις στερούμενος τῆς ἐλευθερίας ἐν τῇ πατρίᾳ γῆ, εὔρισκε τὴν ἐργασίαν ἐν ταῖς μεγάλαις τοῦ κόσμου ἀγοραῖς καὶ ἐζήτει τὸν πλουτισμὸν διὰ τῶν ὑγρῶν τοῦ πόντου κελεύθων ἀπανταχοῦ τῆς Μεσογείου, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν χώραις ἀπωτάταις. Μεταφέρων δὲ ὁ ὑπόδουλος Ἕλληνας ἀπὸ τοῦ γοργοῦ σκάφους τὸν σαλευόμενον πόδα εἰς τὴν γῆν χωρῶν μεγάλων καὶ εὐνομούμενων, ἐμάνθανε μὲν τὰς γλώσσας καὶ τὰ ἥθη τῶν ἀπφκισμένων ἐκείνων ἀνδρῶν, ἐκαμάρονε δὲ τὸ μέγα καὶ θαλερὸν δένδρον τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνυπομόνως ἐκαπαδόκει τὴν ἡμέραν καθ' ἣν ποτε

θὰ ἰδύνατο νὰ ἐνοφθαλμίση καὶ πάλιν εἰς τὴν γῆν τῶν πατέρων ἓνα αὐτοῦ κλάδον, ἵνα ὑπὸ τὴν σκιάν αὐτοῦ αὐξηθέντος καθεσθῶσι ποτε εὐδαίμονα τὰ ἴδια τέκνα. Καὶ τὴν μὲν ἐκμάθησιν τῶν γλωσσῶν τῶν λαῶν ἐκείνων, πρὸς οὓς ἤρχετο εἰς συνάφειαν ὁ ἔμπορος καὶ ναυτίλος Ἑλλήν, διηυκόλυνεν ἢ ἐκδοσίς γραμματικῶν καὶ λεξικῶν, τὰ δὲ ἤθη αὐτῶν καὶ τὰ διαιτήματα καὶ τὴν ἱστορίαν ἐδίδασκον εἰς τοὺς ὁμογενεῖς αἱ ἐκδιδόμεναι ὑπὸ τῶν σοφισθέντων διὰ μακρῶν πλόων καὶ συνεχοῦς παρὰ τοὺς ξένους ἐπιδημίας γεωγραφικαὶ καὶ ἱστορικαὶ συγγραφαί. Γνωρίζοντες δ' οὕτως οἱ Ἕλληνες ἐπιεικῶς καὶ τὰς ξένας φιλολογίας, ὡς ἐκ τῆς γλωσσομαθείας, ἦτις ἦτο φυσικὴ συνέπεια τὸ μὲν τῆς ναυτιλίας, τὸ δὲ τῆς ἐν τῇ ξένη διαμονῆς πολλῶν χάριν σπουδῶν, ἀπεπειρῶντο οὐ σπανίως καὶ τῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταγλωττίσεως ἐπιφανῶν τινῶν ποιητικῶν ἔργων τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης. Οὕτω δ' ἱκανοὶ ἐγένοντο γνωστοὶ τοῖς Ἑλλησὶ πρὸ τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος ξένοι ποιηταί, ἐκ μὲν τῶν Ἰταλῶν ὁ Βοκκάκιος καὶ ὁ Τάσσος, ὁ Μεταστάσιος, ὁ Γουαρίνης, ὁ Γολδόνης καὶ ὁ Federici, ἐκ δὲ τῶν Γάλλων ὁ Λαφονταῖνος, ὁ Βολταίρος καὶ ὁ Σατωβριάνδης, τέλος δ' ἐκ τῶν Γερμανῶν ὁ Ziegler καὶ ὁ Gessner, ὁ Weisse, ὁ Wielant, καὶ ὁ Göthe.

Ἐρχόμενοι δ' εἰς συνάφειαν μετὰ τῶν ξένων καὶ συζῶντες μετ' αὐτῶν ἢ ἐνίοτε εἰς αὐτοὺς δουλεύοντες, ἐκίνουν πολλάκις τὸν κάλαμον εἰς συγγραφὴν ἔργων, ἰδίως ποιητικῶν, ἐν οἷς θεραπευτικῶς ἐκολακεύοντο ἀλλογενεῖς δυνάσται μετὰ τῆς αὐτῆς ταπεινοφροσύνης μεθ' ἧς ἐξυμνοῦντο καὶ οἱ ὁμογενεῖς πατριάρχαι ἢ οἱ ἡγεμόνες τῶν παραδουναβίων χωρῶν καὶ οἱ λοιποὶ τῶν ἰσχυρῶν μεγιστάνων ὧν πολλοὶ ἦσαν ἀληθῶς ἀξιοὶ ὕμνων διὰ τὴν πρὸς τὸ γένος ἀγάπην καὶ τὴν προστασίαν τῶν συμφερόντων αὐτοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας.

Ἐκ τῶν διαφόρων λοιπὸν τούτων βεβυμμάτων προήλθε ποσὸν τι βιβλίων, ἐγεννήθη φιλολογία τις, ἣτις, ἐξεταζομένη, εὕρισκεται ἀποτετυπωμένον φέρουσα τὸν χαρακτήρα τῆς ἀνωτέρας παιδείας καὶ τῶν μάλιστα πεπαιδευμένων τάξεων τοῦ ἔθνους Ἡ φιλολογία δὲ αὕτη ἀντικατοπτρίζει τὸν ἐθνικὸν βίον τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας, ἰδίως δὲ τὸν τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ὧν ἐκάστη ἐπέθη-

κεν εἰς αὐτὴν τὴν ἰδίαν αὐτῆς σφραγίδα. Διδακτικώτατον εἶνε τὸ βῆμα ὅπερ παρέχει ὁ κατὰ τὸ φαινόμενον ἄφρων ἐνεῖνος σωρὶς τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων ἅτινα ἐξεδίδοντο ἅπανταχοῦ σχεδὸν τῆς Εὐρώπης, ἐνθα ὑπῆρχον Ἕλληνες ἢ τυπογραφεῖα ἔχοντα ἑλληνικὰ στοιχεῖα. Ἡ ἀρχαιομορφος μικρὰ ἐκείνη βιβλιοθήκη θὰ δείξῃ ὑμῖν, ἂν ἐρωτηθῆ, ἀπάσας τὰς ἀσχολίας, ὅλην τὴν εἰς τὸ ἐνδοξον παρελθὸν ἐμμονὴν, ἅπαντα τὰ δεινὰ τοῦ παρόντος, ἀπάσας τὰς περὶ τοῦ μέλλοντος ἐλπίδας, ὅλην τὴν ψευδῆ λάμψιν καὶ τὸν ἀληθῆ ζόφον. ὅλην τὴν ἐπίμοχθον ἐργασίαν καὶ τὴν δύσελπιν ἀποκαρτέρησιν τῶν τετρακοσίων μακρῶν χρόνων τῆς δουλείας τοῦ γένους. Ἐνεὶ θὰ εὐρηγῆτε τὴν ἐκκλησιαστικὴν σοφίαν καὶ τὴν φιλογενῆ μέριμναν τῶν πατριαρχῶν, περιστοιχιζομένων ὑπὸ τῆς φιλοπόνου χορείας τοῦ ἀνωτέρου κλήρου· ἐκεῖ τὰς μαικηνικὰς αὐλὰς τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων τῆς Βλαχίας καὶ περὶ αὐτοὺς τὰ οἰκότροφα κυνάρια πάσης αὐλῆς, τοὺς κόλακας καὶ θαυμαστάς. Διὰ τῶν βιβλίων τούτων θὰ παρακολουθήσητε τὰς θαρραλέας, τὰς παρατόλμους, ἐπικινδύνους ποντοπορίας τῶν Ἑλλήνων πλοιάρχων καὶ τὴν χρηματιστικὴν περινοίαν τῶν ἐμπόρων, ἐπιστεφομένην ὑπὸ φιλοπάτριδος ἐλευθεριότητος καὶ γενναιοδωρίας. Ἐκεῖ θὰ εὐρηγῆτε τοὺς ἐκ τῆς ξένης εἰς τὴν πατριὸν γῆν κατελθόντας ἐπιστήμονας, ἀγωνιζομένους νὰ μεταδώσωσιν εἰς τοὺς ὁμογενεῖς τὰγαθὰ τοῦ ἀνεφίκτου τῶν ξένων πολιτισμοῦ καὶ τὸ ὕψος τῆς ἀλλοθρόου ἐπιστήμης. Ἐκείθεν τέλος θὰ προσαιδέσῃ ὑμᾶς ἡ φίλια φωνὴ τῶν διδασκάλων τοῦ γένους, οὔτινες εἰς τὰ χεῖλη περιέφερον ἐν ὄνομα, τὸ τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰ σχολεῖα ἐδίδασκον μίαν γλῶσσαν, τὴν ἑλληνίδα, εἰς τὴν καρδίαν ὑπέτρεφον ἕνα πόθον, τὴν ἐλευθερίαν. Ψυχὰι μεγάλαι; διάδοχοι τῶν τελευταίων τῆς ἀρχαιότητος φιλοσόφων, ὧν εἶχεν ἡ ἀρχαία μάθησις καὶ σοφία πλουτίσει τὴν κεφαλὴν καὶ λευκάνει τὴν κόμην, χωρὶς νὰ πωρώσῃ τὴν καρδίαν.

Στήσατε πλήρη ἐν μέσαις Ἀθήναις, ἐν χώρῳ ἐπιφανεῖ τὴν βιβλιοθήκην τῶν πρὸ τοῦ ἀγῶνος βιβλίων καὶ προσέλθετε εἰς αὐτὴν ὡς εἰς φυλακὴν ἵνα ἐνωτισθῆτε τῶν παλμῶν τῆς καρτερίας, τῶν στοναχῶν τῆς ἀγωνίας δεσμίων μαρτύρων, ὡς εἰς εἰκονοστάσιον, ἵνα ἀσπασθῆτε τὰς προτομὰς λογίων ἐν ἀσκήσει ἀγίας φιλοκατρίας

διαγαγόντων τὸν βίον, ὡς εἰς ἐκκλησίαν, ἵνα κλίνητε τὸ γόνυ πρὸ πατριαρχῶν οἵτινες καὶ σφραγιασθέντες καὶ μαρτυρήσαντες ζῶσιν ἀκόμη ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ γένους, πρὸ διδασκάλων οἵτινες καὶ θανόντες ἐν γενίᾳ ἐκτίσαντο πλοῦτον ἀθάνατον δόξης καὶ εὐφρημίας.

Παρέστησα μέχρι τοῦδε δι' ὀλίγων ἐνώπιον ὑμῶν τὸν γενικὸν χαρακτήρα τῆς παιδείας τοῦ γένους ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας, ὅποιον ἐξεκινῶσιν αὐτὸν τὰ βιβλία τὰ τυπωθέντα κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους. Ἀλλ' ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ δὲν θὰ εὔρητε μίαν τάξιν Ἑλλήνων, τὴν πολυπληθεστάτην καὶ εἰλικρινεστάτην, τὸν λαόν. Ἐὰν βιβλία περὶ ὧν ἐποίησα ἤδη λόγον ἀπετείνοντο εἰς τοὺς ὀλίγους, εἰς τὰς ἀνωτέρας, οὕτως εἶπεῖν, τάξεις, εἰς ἐκείνους ὅσοι εἶχον ἀρκετὴν παιδείαν, ἀρκετὸν χρόνον, ἀρκετὴν διάθεσιν ἵνα παρακολουθήσωσι τὰ προϊόντα τῆς διανοίας τῆς ἐγκριτοτέρας μερίδος τοῦ ἔθνους.

Ἀλλὰ διὰ τὸ πολὺ πλῆθος τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων ἦσαν ἀρκετὰ τὰ γράμματα τῶν κοινῶν σχολείων, ἅτινα καθίστανον αὐτοὺς ἱκανοὺς νὰ μελετῶσι τὰ ἱερὰ βιβλία, νὰ αναγινώσκωσι τὸν ἀπόστολον ἐπ' ἐκκλησίας, νὰ κρατῶσι προχείρως τὰ ἐμπορικὰ αὐτῶν κατάστιχα, νὰ γράφωσιν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐπιστολὴν τινα εἰς τοὺς οἰκείους ἢ φίλους. Εἰς τούτους τοὺς πολλοὺς ἀπηυθύνοντο, ἐν χρόνοις καθ' οὓς ἀκμαῖον διετηρεῖτο καὶ ὑπεθάλπετο τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα, τὰ ποικίλα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία ἅτινα ἐξεδίδοντο ἐπανειλημμένως μάλιστα ἐκ τῶν πιεστηρίων τῆς Βενετίας ἐν μεγάλῃ πολλάκις σπουδῇ καὶ ἄνευ προσοχῆς, βρῖθοντα συνήθως ἀνορθογραφῶν τε καὶ τυπογραφικῶν σφαλμάτων. Δι' αὐτοὺς ἦσαν προωρισμένοι αἱ ἀρχαιότροποι δι' ἐρυθρῶν ἀρχικῶν γραμμῶν καὶ τυπογραφικῶν στοιχείων διασωζόντων τὴν συγκεκομμένην γραφὴν τῶν παλαιότερων χειρογράφων ἑτετυπωμένοι ἐκδόσεις τῶν θείων λειτουργιῶν, τῶν Εὐαγγελίων, τοῦ Ἀποστόλου, τοῦ Ψαλτηρίου, τῆς Ὀκτωήχου, τῆς Παρακλητικῆς, τοῦ Τριωδίου, τοῦ Ὁρολογίου, τοῦ Κυριακοδρομίου, τοῦ Πεντηκοσταρίου, τοῦ Εἰρμολογίου, τοῦ Θεοτοκαρίου, καὶ ὅπως ἄλλως ἐκαλοῦντο τὰ διάφορα λειτουργικὰ βιβλία τῆς πλουσίας ἐσρτῶν καὶ πολύπλοκον ἐχούσης τὴν ἐξωτερικὴν λατρείαν ἡμετέρας ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Δι' αὐτοὺς τέλος καὶ τὰς πολλὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς ἐξετυποῦντο κατὰ χιλιάδας ἀντι-

τύπων, μάλιστα ἐν Βενετία, οἱ Κανόνες τῶν ἱερῶν Συνόδων, τὰ διάφορα Πρὸσκυνητάρια τῶν Ἱεροσολύμων, τοῦ Σινᾶ, τοῦ ἁγίου Ὄρους, τοῦ Μεγάλου σπηλαίου καὶ οἱ βίβλοι, τὰ συναξάρια καὶ αἱ ἀκολουθίαι τῶν ἁγίων, ἐν οἷς περιείχοντο ὅτε μὲν φοβεραὶ διηγήσεις περὶ τῶν πρώτων τοῦ Χριστιανισμοῦ μαρτύρων, ὅτε δὲ συγκινητικαὶ ἱστορίαι ἐκ τῶν χρόνων τῶν βυζαντιακῶν αἰρέσεων, ἄλλοτε μὲν θλιβερὰ ἐπεισόδια τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας διωγμῶν τῶν νεομαρτύρων, ἄλλοτε δὲ εὐπλατὰ μυθολογήματα, περὶ ἃ ἡ ἐκκλησία ὑπῆρξεν οὐχ ἥτιτον τῆς εἰδωλολατρίας γόνιμος.

Τὰ βιβλία ταῦτα ἀνεγίνωσκε κυρίως ὁ λαός, ἀναγνωρίζων ἐν αὐτοῖς τὰς ἐὺχὰς καὶ τὰ ἔσματα ἃ ἦν ἐγένετο συνεχῶς ἀκροατῆς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἣν εἶχε παραμυθίαν ἀπὸ παντὸς δεινοῦ, ἀνευρίσκων ἐν αὐτοῖς τὴν πίστιν ἐκείνην ἣτις ἐθέρμαινε καὶ ἀνεζωπύρει τὴν τχλαιπωρουμένην αὐτοῦ καρδίαν, γοητευόμενος ὑπὸ τοῦ θαύματος τοῦ καταλαμβάνοντος τὴν ψυχὴν παντὸς ἀπαιδεύτου. Ἄλλως δὲ ἡ μακρῶν ἱστορία τῆς χριστιανικῆς Ἑλλάδος συνεφύρετο οὕτω στενῶς μετὰ τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας, ὥστε αἱ ἀναγνωσκόμεναι ἐκεῖναι σελίδες ἦσαν πολλάκις τμήματα τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως, ἦσαν ἐθνικαὶ ἱστορικαὶ εἰκόνες. Ἀφ' ἑτέρου, ἐπειδὴ ἐν τῇ πικρᾷ δουλείᾳ οἱ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ εἶχον συσφιγθῆ, ἡ δ' ἐκκλησία ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ ἰδεῶδες ἀφίδρυμα τῆς οἰκογενείας, τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀναγνώσματα κατέστησαν οἰκογενειακά, τὰ δὲ βιβλία τῆς ἐκκλησίας βιβλία τοῦ λαοῦ. Ταῦτα ἐγένοντο τὸ ἀνάγνωσμα, ἡ τέρψις, τὸ παρηγόρημα τοῦ λαοῦ. Ταῦτα πολλάκις ηὔφραναν ἢ ἀνεκρύφισαν τὴν πεποντημένην αὐτοῦ καρδίαν, πολλάκις συνεκίνησαν τὰ σπλάγγνα του. Ἐπ' αὐτὰ δὲν ἔπιπτον μόνον οἱ σταλαγμοὶ τῆς λαμπάδος τοῦ ποιμένου, ἀλλὰ καὶ αἱ ῥυτίδες τῶν δακρύων τοῦ ἐν τῇ ἀναγνώσει αὐτῶν συγκινομένου ποιμνίου. Ἄρα ἡ λειτουργικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία τῆς ὀρθοδοξίας δύναται ἀπταιστῶς νὰ ὀνομασθῇ ἐθνικὴ φιλολογία τοῦ δεδουλωμένου Ἑλληνισμοῦ.

Ἀλλὰ τὰ λειτουργικὰ ταῦτα βιβλία δὲν εἶνε τὰ μόνα ἀποτελοῦντα τὴν ἐθνικὴν, οὕτως εἰπεῖν, φιλολογίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Προσετίθετο εἰς ταῦτα καὶ ἄλλη τις σειρὰ βιβλίων ἃ εἶνα ἐπ' ἱσθῆ συχνὰ ἐξεδίδοντο ἐκ τῶν βενετικῶν μάλιστα πισστηρίων

καὶ εἰσῆρχοντο σχεδὸν εἰς πᾶσαν οἰκίαν, ἀνεγινώσκοντο σχεδὸν ὑπὸ πάντων, ὅσοι ἠδύνατο ἔστω καὶ νὰ συλλαβίσωσι μόνον. Στερούμενοι θεάτρων καὶ μουσικῆς κατὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν καὶ νεωτέραν ἔννοιαν τῆς λέξεως, δὲν ἔστεροῦντο ὅμως ἑλαφρῶν τινῶν ἀναγνωσμάτων ἅτινα ἐπέιχον τόπον μυθιστορίας καὶ δράματος. Οὐδαμῶς δὲ θὰ ἐκπλαγῆτε ἂν μάθητε ὅτι ἡ δημοτικὴ αὕτη φιλολογία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦτο μάλιστα ποιητικὴ, ἐπειδὴ ἡ Μοῦσα πάντοτε ἠγάπησε τοὺς λαοὺς καὶ ἀντηγαπήθη ὑπ' αὐτῶν. Ἦτο δὲ φυσικώτατον νὰ μὴ ἐγκαταλίπη αὕτη τὸ ἔθνος ἐκεῖνος ὅπερ καὶ ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις χρόνοις ἤδη ἀνέδειξε τοὺς μεγίστους τῶν ποιητῶν· διὸ καὶ μετὰ τὴν παρακμὴν καὶ πτώσιν καὶ τῶν ἀστῶν ἐφαίδρυνε πάντοτε τὰς πανηγύρεις καὶ παρεμύθει τὰς θλίψεις καὶ εἰς τὰ ὄρη καταφεύγουσά ποτε ἐξ ἀνάγκης διέσωζε τὴν φιλοπατρίαν γενναίων φυγᾶδων.

Τῶν δὲ ποιημάτων τούτων τὰ πλεῖστα δὲν εἶχεν ἀνάγκην ν' ἀναγινώσκη ἔντυπα ὁ ἑλληνικὸς λαός· ἀλλ' ἀποτυπούμενα εἰς τῶν φρενῶν τὰς μνήμονας δέλτους ἐξετυλίσσοντο φυσικῶς καὶ ἐξαπίνης ὅπου γάμος ἢ ταφή, ὅπου συμπόσιον ἢ χορός, ὅπου χαρὰ ἢ λύπη. Καὶ ὡς οἱ δημῶδεις μῦθοι ὑπῆρξαν τὸ παραμύθιον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, οὕτως ἡ ποίησις αὐτοῦ ὑπῆρξε τὸ ἀπαύγασμα πάσης καρτερικῆς συγκινήσεως καὶ πάσης ἐν τῇ δουλείᾳ πικρᾶς χαρᾶς καὶ διὰ τοῦ ἄσματος τοῦ ὁ "Ἕλληνας ἐτραγώδει τὰ τοῦ βίου του. Ἡ Ἑλληνὶς Μοῦσα τῆς τετρακοσιετοῦς δουλείας ὅτε μὲν γελῶσα ἐγαλούχει ἐν τῇ κοιτίδι βρέφος δοῦλον γεννηθὲν ὑπὸ γονέων δούλων, ὅτε δ' ἐδιάζετο νὰ φαιδρύνῃ γάμους ἄλλως ἀνυμναίους· ἄλλοτε μὲν ἐλίκνιζε τὸ σκάφος τὸ ποντοποροῦν, ἄλλοτε δὲ παρηγόρει τὴν ἐπὶ τὴν πηγὴν πορευομένην νεᾶνιν· ἀλλὰ τότε μάλιστα ἐτραγώδει ὅτε λυσίκομος καὶ πενθήρης ἐθρήνει παρὰ τὸν τάφον τοῦ τελευταίου βασιλέως ἢ ἔρρανε μὲ τὰ νεκράνθεμά της τὸ φέρετρον μάρτυρος τῆς ἐλευθερίας ὀρεσιβίου.

Ἀλλὰ καὶ τοιαύτη οὕσα ἡ ἀληθὴς αὕτη ποίησις μετῴχε χαρᾶς καὶ ζωῆς, ἣν ἐνέπνεεν αὐτῇ ἡ παράδοσις τῆς ἀρχαιότητος. Ἄριστα δύναται νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ἑλληνικὴν ποίησιν τῆς Τουρκοκρατίας ἐν τῶν ἰδίῳ αὐτῆς πλασματῶν, ἐν τῶν ὠραιότατων.

Καίτω ἄστυ τάρατα τῆς γῆς, κάτω ἄστον κάτω κόσμον
 μυριολογοῦν ἢ λιγεραῖς καὶ κλαῖν' τὰ παλληκάρια,
 Ἄσάν τ' εἶν' τὸ μυριολόγι τους, ἄσάν τ' εἶν' τὸ κλάψιμό τους:
 Τάχα νὰ στέκ' ὁ οὐρανός, νὰ στέκ' ὁ ἄνω κόσμος :
 τὰ στέκωνται ἢ ἐκκλησιαῖς μὲ τῆς χρυσαῖς εἰκόνας :
 νὰ στέκωνται οἱ ἀρχαῖοι ποῦ φαίνουν ἢ κυράδες :

Ὡς οἱ ἐν τῷ ἄδῃ νεκροί, οὕτω καὶ ἡ ποίησις τοῦ δουλεύοντος
 Ἑλληνισμοῦ ἐνθυμεῖται τὰς χρυσᾶς εἰκόνας τῶν ἀποικομένων χρό-
 νων καὶ ἔλθῃ τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν χαρὰν καὶ τὴν νεότητα τοῦ ἀπω-
 τάτου παρελθόντος. Ὁ Ἑλληνισμὸς ἔτι ἀκόμη εἰς τὰ στήθη τοῦ λαοῦ
 οὐδ' ἐξετόπιζεν αὐτὸν ἐκείθεν ἢ μεμψίμοιρος φιλοσοφία τοῦ Χρι-
 στianισμοῦ καὶ ἡ κακοδαιμονία ἦν συνεπέφερε τὸ δούλιον ἡμᾶρ.
 Διὰ τοῦτο δ' εὐλόγως βλέπομεν ὅτι διατηροῦνται μεταξὺ τῶν ἀνα-
 γνωσμάτων τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας βιβλία
 τινὰ σώζοντα τὰς παραδόσεις τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ. Μέλλων δὲ
 νὰ πραγματευθῶ ἐνταῦθα διὰ βραχέων κυρίως τὰ ἀναγνώσματα τοῦ
 λαοῦ ἐκεῖνα ὅσα δὲν εἶνε ἐκκλησιαστικὰ ἢ λειτουργικὰ, ἀρμοδιώ-
 τατα, νομίζω, δύναμαι ν' ἀρχίσω τὸν περὶ τούτων λόγον ἐκ τῆς
 ἀναλύσεως τῶν κατὰ τὴν κοινῶς λεγομένην Φυλλάδα τοῦ Ἀλεξάν-
 δρου, ἧτις ὑπὲρ πᾶν ἄλλο δημοτικὸν βιβλίον διατρανώνει τὴν διά-
 σωσιν τῶν ἀρχαίων παραδόσεων.

Ὁ Ἀλέξανδρος τῆς δημῶδους παραδόσεως δὲν εἶνε ἀκριβὲς
 ἀντιγράφων τοῦ ἐκ τῆς ἱστορίας γνωστοῦ μεγάλου κατακτητοῦ. Ἡ
 δὲ κοινῶς λεγομένη φυλλάδα τοῦ Ἀλεξάνδρου, καίπερ ἐπιγραφο-
 μένη Ἱστορία τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα, εἶνε μᾶλλον
 μυθιστορία. ἐν ἧ τὸ ἱστορικῶς ἀληθὲς συμπλέκεται παραδόξως μετὰ
 τοῦ πλαστοῦ. Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν εἶνε υἱὸς τοῦ Φιλίππου, ἀλλὰ νό-
 θον τέκνον ἀπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Αἰγύπτου Νεκταναβοῦ, ὅστις ἀναγ-
 κασθεὶς ἕνεκα πολέμου νὰ καταλίπη τὴν Αἴγυπτον ἔρχεται εἰς τὴν
 Πέλλαν καὶ πείθων τὴν Ὀλυμπιάδα ὅτι θάποκτήσῃ τέκνον ἐκ τοῦ
 θεοῦ Ἄμμωνος, λαμβάνει τὴν μορφήν τοῦ θεοῦ καὶ χαρίζει εἰς τὸν
 Φίλιππον τέκνον. Ὁ Ἀλέξανδρος γεννᾶται ὡς ἀπὸ θεοῦ ἐν μέσῳ
 ῥροντῶν καὶ ἀστραπῶν καὶ παραδίδεται αὐξηθεὶς εἰς τὸν Ἀριστο-
 τέλην καὶ τὸν Νεκταναβόν, ἵνα ἐκπαιδευθῇ. Ὁ Ἀλέξανδρος ἵππεύει

τὸν Βουκέφαλον, μεταβαίνει εἰς τὴν Ὀλυμπίαν καὶ ἐκεῖ ἄρχεται ἐν τοῖς ἀγῶσι τῶν νικῶν αἴτινες ἔμελλον νὰ δοξάσωσιν αὐτόν. Ἀλλ' αἱ νίκαι αὗται δὲν ἐκτίθενται ὡς γνωρίζομεν αὐτὰς ἐκ τῆς ἱστορίας. ἀναμιγνύονται εἰς αὐτὰς μυθοπλαστικὰ περίεργα, ἥτις τῶν Ῥωμαίων καὶ τῶν Ἱεροσολυμιτῶν καὶ τῶν Ἀμαζόνων, ἐπιστολαὶ καὶ δράματα. Ὁ Ἀλέξανδρος εἰσδύει εἰς παράδοξα σπύλαια, καταδύεται ἐντὸς ὑελίνου κώδωνος εἰς τὴν θάλασσαν, πολεμεῖ κατὰ ζήτων τερατωδῶν, ἐπισκέπτεται τοὺς Βραχμᾶνας καὶ τὰς νήστους τῶν Μακάρων. Ἡ φυλλάδα αὕτη ἐμπεριέχει πᾶν ὅ,τι τεράστιον δύνασθε νὰ φαντασθῆτε, ἀνθρώπους παρὰ ξένους μὲ χέρια ἔξ καὶ ποδάρια ἔξ οἱ ὅποιοι ἦλθαν νὰ πολεμήσουν τὸν Ἀλέξανδρον, γυναῖκας ἐχούσας ὕψος εἴκοσιν ὀργυιῶν καὶ πλάτος δέκα, πουλίᾳ περιστὰ πολλῶν λογιῶν ὅπου ἐλάλοῦσαν εὐμορφᾶ, τῶν ὀποίων ὀκελαδισμὸς ἦτον χαρᾶς καὶ λύπης ἀνταμωμένος.¹ Ἀλλ' οὐχ ἥττον πλάσματα τοῦ μύθου εἶνε οἱ πλεῖστοι τῶν ἡρώων τῆς προκειμένης διηγήσεως, ὁ Κανταρκούσης, ὁ Κλητερούσης, ὁ Ἀρχιδονούσης, ὁ Τυρόμαχος, ὁ Φιλόντης, ὁ Δορωρέης. Πλαστοὶ δὲ εἶνε καὶ οἱ δύο ἀδελφοὶ Λευκαδούσης καὶ Βρυονούσης. οἱ συνιστῶντες τὴν συνομωσίαν ἣτις σκοπὸν ἐπιτυχόντα εἶχε τὴν δηλητηρίασιν τοῦ βασιλέως. Καὶ ἀποθνήσκει οὕτως ὁ Ἀλέξανδρος διανέμων τὰς χώρας τὰς κατακτηθείσας εἰς τοὺς περὶ αὐτόν.

Ἡ φυλλάδα δὲν παραλείπει ἐν τέλει καὶ τὸ «ἠθικὸν τῆς ἱστορίας» ἐπιλέγουσα· «Ἴδου ἔμπρὸς εἰς τοὺς ὀφθαλμούς σου, ὦ ἄνθρωπε, ἓνα ὠφέλιμον παράδειγμα. Στοχάσου εἰς τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου τὴν ἀνθρωπότητα, ὅπου ἡ ζωὴ τούτη εἶνε ὡσπερ τὸ λουλούδι τοῦ λιθαδίου, ὅπου ἡ τὸ δρεπάνι τὸ κόπτει ἢ ὁ ἥλιος τὸ ξηραίνει καὶ τὸ φθείρει, καὶ εἰς ὀλίγον διάστημα χάνεται. (Ὁ)ὕτως εἶναι ἡ ζωὴ μας, ὅπου σήμερον εἵμεθα εἰς τὸν κόσμον μὲ πλοῦτη, μὲ δόξαις καὶ τιμαῖς, αὔριον δὲ εἵμεθα ἀπὸ τὸ δρεπάνι

1. Ἐκεῖ θὰ εὔρωμεν μύρμηκας κατοικοῦντας ἐν σπηλαίῳ καὶ οὐρόντας εἰς αὐτὸ ἱππον ὀλόκληρον. Ἐκεῖ νοήμονας πιθήκους προσκυνούντας τὸν Ἀλέξανδρον. ὅστις διορίζει αὐτοῖς βασιλέα, διδάσκει αὐτοὺς νὰ βαίνωσιν ὡς ἄνθρωποι καὶ νὰ πιστεύσουν εἰς τὸν ἀληθῆ θεόν.

τοῦ θανάτου θερισμένοι. Τί τὸν ὠφέλησαν τὸν Ἀλέξανδρον οἱ τόσαι ἀνδραγαθίαις ὅπου ἔκαμεν, οἱ τόσοι τόποι ὅπου ἐκέρδισε, καὶ τὰ ἄπειρα πλοῦτη ὅπου ἔλαβεν; Ὡταν ἦλθεν ὁ θάνατος, ἔλα τὰ ἐλησμόνησεν, ἔλα τὰ ἄφησε, καὶ πλέον δὲν τὰ ἐπτοχάζετο, διὰ τὸ νὰ εἶδεν ὅτι δὲν ἦτο ἀρκετὸς νὰ ἀποφύγῃ τὸ δρεπάνι τοῦ πικροῦ θανάτου. Ἐκλίνε τὴν κεφαλὴν του ἐκεῖνος ὅπου τὸν ἐπροσκύνησαν ἔλοι οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς. Ἐχώρεσεν ἓνας μικρὸς τάφος ἐκεῖνον, ὅπου δὲν τὸν ἐχωροῦσεν ὁ κόσμος ἔλος διὰ νὰ εὐχαριστήσῃ τὴν γνώμην του. Ὁ θάνατος δὲν κάμει κομμίαν διαφορὰν ἀπὸ βασιλέα εἰς ὑπήκοον, ἀπὸ πλούσιον εἰς πτωχόν, ἀπὸ νέον εἰς γέροντα, ἀλλὰ ἔλους ἕμοια τοὺς ἔχει καὶ κανένα δὲν ἐντρέπεται. Τίποτε ἐκείνην τὴν ὥραν δὲν θέλομεν πάρει κοντά μας ἀπὸ ἕνα ἀπεκτήσαμεν εἰς τοῦτον τὸν κόσμον, ἀλλὰ μόνον ἡ ψυχὴ μας θέλει πάρει τὰ ἕσα ἀποκτᾷ, τόσον καλά, ὡσὸν καὶ κακά. Διὰ τοῦτο αὐτὴν μόνην πρέπει νὰ ἐγνωρίζωμεθεν. αὐτὴν νὰ στολιζώμεν μὲ καλά καὶ χριστιανικὰ ἔργα, μὲ φόβον θεοῦ, μὲ ἐλεημοσύνην, μὲ συμπάθειαν πρὸς τοὺς ἀδελφούς μας. Διὰ αὐτὰ θέλομεν λάβει πλοῦσίαν τὴν ἀνταπόδοσιν, καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον. Ἀπὸ δὲ τὰ σωματικά, ἃς μὴν ἐλπίζωμεν κανένα ὄφελος, διότι ἔλα εἶναι μάταια, κατὰ τὸν Σολομῶντα «Ματαιότης ματαιότητων τὰ πάντα ματαιότης».

Ἐπικρατεῖ λοιπὸν ἐν τῇ διηγήσει ταύτῃ, εἰς ἣν ὁ μεταγενέστερος Ἑλληνισμὸς προσέθηκε καὶ ἠθικὴν τινα σημασίαν, τὸ μυθῶδες καὶ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀνατολικόν. Ἡ λαμπρὰ εἰκὼν τοῦ νεκροῦ ἦρωος σθέννυται καὶ ὑποκαθίσταται εἰς αὐτὴν ἡ μυθώδης μορφή τοῦ περὶ τὴν Ἀσίαν μάλιστα καὶ τὴν Αἴγυπτον ἀσχολουμένου κυριάρχου. Ἦτο δὲ τὸ βιβλίον τοῦτο τὰ μάλιστα διοδεδομένον, εὐ μόνον δὲ παρὰ τοῖς Ἑλλησιν, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς πλείτοις τῶν δυτικῶν λαῶν καὶ κατ' αὐτὴν δὲ τὴν Ἀνατολήν. Ἀνάγεται δὲ ἡ ἀρχὴ τοῦ συγγράμματος εἰς τὸν Καλλισθένην ἐκεῖνον τὸν ἀνεψιὸν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅστις ἠκολούθησε τὸν μέγαν κατακτητὴν κατὰ τὸς στρατείας αὐτοῦ καὶ τέλος ἐφονεύθη διαταγῇ τοῦ βασιλέως. Οὗτος συνέγραψεν ἱστορικὸν ἔργον περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἕπερ ἀπώλεσθη, εἶνε δὲ γνωστὸν ὅτι ἦτο μεστὸν ὑπερέολων. Εἰς τοῦτον τὸν Καλλι-

την ἐν ἑστέρι βιβλίῳ ὑπὸ αὐτοῦ συγγραφέν, ἀνεφέρετο τὸ περὶ Ἀλεξάνδρου βιβλίον ὑπερ εἶνε ἢ κυριωτάτη πηγὴ τῆς τε παρ' ἡμῶν κοινῆς φυλλάδας τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ λατινικοῦ τοῦ φερομένου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουλίου Βαλερίου ὡς καὶ τῶν πολλῶν ἐν εὐρωπαϊκαῖς γλώσσαις μιμήσεων αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς εἰς τὴν κοινὴν μεταφράσεως τῆς φυλλάδας τοῦ Ἀλεξάνδρου, τῆς καὶ ἐκδόσεως πολλὰ ἐγένοντο καὶ χειρόγραφα πολλὰ ὑπάρχουσιν ἐν Ἑλλάδι καὶ διαφόροις, ἐγράφησαν ἐπὶ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων ἀπὸ ἀπείροισι παραλλαγαὶ ἐν τῇ ἀρχαῖζούσῃ γλώσσῃ, αἵτινες πᾶσαι ἀναφέρονται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἴττον εἰς τὴν διήγησιν ἐκείνην τοῦ ψευδοκαλλισθένους. Ἐμελετήθη δὲ πολὺ ὑπὸ τῶν νεωτέρων λογίων τὸ περὶ ἔργον τοῦτο βιβλίον προκαλέσαν τὴν γενικὴν προσοχὴν διὰ τε τὸν ἥρωα περὶ οὗ ἐν αὐτῷ γίνεται λόγος καὶ διὰ τὴν πολλὴν διάδοσιν αὐτοῦ κατὰ τε τὴν Ἀνατολὴν καὶ παρὰ τοῖς λαοῖς τῆς Ἰσπερίας. Πιστεύεται δὲ νῦν σχεδὸν γενικῶς, ὅτι αὕτη ἡ ἀφέλεια ἢ μεταστροφὴ τῆς ἱστορικῆς ὕλης εἰς ποικίλην μυθολογίαν ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἔργον αὐθαίρετον ἑνὸς ἀνδρός, ἀλλὰ μυθοπλαστὴν δημώδη, ἧτις τὸ πρῶτον κατεγράφη ἐν Αἰγύπτῳ ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν τελευταίων Πτολεμαίων.¹ Τῶν δὲ εἰς ἡμᾶς περιωρισμένων συντάξεων τῆς μυθιστορίας ἢ παλαιότητα θεωρεῖται γενεμένη πρὸ τοῦ ἔτους 340 μ. Χ.² Ἐννοεῖται δὲ ὅτι ὁ λαὸς δὲν ἔπαυσε περαιτέρω μεταπλάσσειν τὸ θέμα καὶ φανταζόμενος τὸν ἥρωα τοῦ ἐν ταῖς ἀπωτάταις καὶ ἀγνώστοις τῆς Ἀσίας χώραις μεταπίπτοντα ἀπὸ κινδύνου εἰς κίνδυνον, σωζόμενον ὡσεὶ διὰ θαύματος, καταπολεμοῦντα πᾶν ὅ τι πελώριον καὶ ἔκτακτον ἠδύνατο νῆ ἐπινοήσῃ ἢ θερμῇ καὶ ἀκανόνιστος δημώδης φαντασία.

Τοῦ ψευδοκαλλισθένους λοιπὸν μία κοινὴ διατύπωσις εἶνε ἢ φυλλάδα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἣν ἔχων ἐν χερσὶν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐν τοῖς χρόνοις τῆς δουλείας ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶχεν ἀνάγνωσμα συγγενὲς ἐν πολλοῖς πρὸς τὰ παραμύθια, ἅτινα εὐχαρίστως τέρπουσι τὸ πλῆθος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐμαρτύρει τὴν λατρείαν αὐτοῦ πρὸς τὸν μέ-

1. Rhode σ. 181.

2. Zacher σ. 14 καὶ ἑ.

-ραν, ἐθνικόν, σχεδόν μυθώδη, ἐκείνον ἦρωα, ὃν ἐφαντάζετό πως ὁ Ἕλληγν ὡς τὸν ἀγήρω καὶ ἀθάνατον ἐκείνον Ἡρακλέα, ὅστις ἐμελλέ ποτε νὰ πλήξῃ τὸν γύπα τὸν σπαράσσοντα τὰ σπλάγγνα τοῦ δεσμώτου Προμηθέως, τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ διήγησις περὶ τῶν κατορθωμάτων καὶ τοῦ βίου τοῦ Ἀλεξάνδρου κατὰ τὸν ἀνωθι ἐκτεθέντα παράδοξον τύπον κατέστη οὕτως ἀρεστή, ὥστε ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν περιορίσθη εἰς μόνον τὸ πεζὸν κείμενον, ἀλλ' ἐγένοντο αὐτοῦ καὶ ἔμμετροι παραφράσεις. Εἶνε δὲ ἄγνωστα δύο τοιαῦτα, ἢ ὑπὸ τοῦ Ζακυνθίου Δημητρίου Ζήνου. Ἡτις ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν Βενετία τῷ 1529¹ καὶ ἄλλη τις ἦτις μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτος ἔκειτο ἐν τινι χειρογράφῳ, τῆς ἐν Βενετία Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης. Ὁ Δημήτριος Ζήνος εἶνε ὁ αὐτὸς ὅστις καὶ τὴν εἰς τὸν Ὅμηρον ἀποδιδομένην Βατραχομουμαχίαν μετέφρασεν εἰς δημώδεις πολιτικούς στίχους, ἦκμαζε δὲ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος. Ὁ ἔμμετρος αὐτοῦ βίος τοῦ Ἀλεξάνδρου βάσιν ἔχει τὸ κοινὸν πεζὸν κείμενον, ὅπερ ἀκολουθεῖ ὅσον ἔνεστι πιστῶς. Καὶ ἡ ἄλλη ἑμμετρος παράφρασις ἦν προῦμνημόνευσα καὶ ἦτις ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ βενετικοῦ χειρογράφου τὸ παρελθὸν ἔτος κατ' ἀντίγραφον γενόμενον ὑπὸ τοῦ πολυθρηγῆτου Γερμανοῦ Wagner, ἐν συνίλω δὲν ἀφίσταται πολὺ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ κειμένου.

Ἐκ τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τὸ μόνον ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἀρχαιότητα δὲν εἶνε ὁ Ἀλεξάνδρος, ἀλλὰ καὶ ἄλλα τινά, ὧν ἐν τῶν κυριωτάτων ἦ Ῥιμὰ δ α τ ο ὕ Ἀπολλωνίου. Ἡ ἐκ τῶν πιεστηρίων τῆς Βενετίας συγνή δημοσλεύσις τῆς μυθιστορίας ταύτης σὺν ἄλλοις ἔργοις ὁμοίσις ἐξήγειρε τὸν χόλον τοῦ λογιῶν Ζακυνθίου μοναχοῦ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου, ὅστις ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἐν Βενετία χαλκογράφους² ἐκάκισεν αὐτοὺς ἐπὶ ταῖς τοιούταις ἐκδόσεσι γράψας· «Τίς δ' ἂν ἀριθμήσει τοὺς ἀπωλείας Ἀπολλωνίους καὶ ὑπερψάνους Ἰπερίους καὶ χαίροντας ἀχαιρεῖς καὶ ταρταρίους καὶ ἐρωτικὰ σατανικά, ὅι' ὦν εἰς βόθυνον κατά-

1. Zacher σ. 23.

2. Ἑλληνομνήμων σ. 648 καὶ ἔ.

» γίνονται οἱ τούτοις χρώμενοι· σὺν ταῖς ἀναδείξασιν;» Καὶ ὅμως ἡ μυθιστορία αὕτη εἶνε μίᾳ τῶν πολυπλοκοτάτων καὶ χαριεστῶτων ἃς ἐκκληροδότησεν ἡμῖν ἡ ἀρχαιότης. Ἐπειδὴ τὸ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ὑπεράγαυον διαδεδομένον τοῦτο βιβλίον, οὔτινος ὑπάρχουσι ἀναριθμητοὶ μεταφράσεις καὶ συντάξεις ἀπὸ τῆς λατινικῆς, ἧς σῴζονται ἐν διαφόροις βιβλιοθήκαις ὑπὲρ τὰ ἑκατὸν χειρόγραφα, μέχρι τῆς ἰταλικῆς, ἀγγλοσαξωνικῆς, μεσοχρονίου γερμανικῆς, ὀλλανδικῆς, ἀγγλικῆς καὶ ἀρχαίας γαλλικῆς, ἔχει προφανῶς ἀρχαῖον πρωτότυπον γεγραμμένον ἐν τῇ ἑλληνικῇ. Καὶ ἡ μὲν παλαιότητα τῶν σωζομένων λατινικῶν συντάξεων ἀνάγεται, ὡς ἀπεδείχθη δι' εἰςφυοῦς εἰκασίας, εἰς τοὺς χρόνους μετὰ τὸν Καρακάλλαν καὶ πρὸ τοῦ Κωνσταντίνου², τὸ δ' ἑλληνικὸν πρωτότυπον, ἐξ οὗ ἐγένετο ἡ λατινικὴ μετάφρασις ἀνάγεται, καθ' ἃ φαίνεται, εἰς τὸν τρίτον περίπου αἰῶνα μετὰ Χριστὸν³ καὶ ἐγράφη ἴσως ὑπὸ τινος σοφιστοῦ ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.⁴ Ἡ δ' ἐν τῷ πεζῷ γεγραμμένη αὕτη μυθιστορία ἣτις ἐσώζετο βεβαίως καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντιακοὺς χρόνους μετεπλάσθη κατὰ τὸν ΙΓ' ἢ ΙΔ' αἰῶνα εἰς ἕμμετρον διήγησιν εἰς ἀνομοιοκαταλήκτους πολιτικοὺς στίχους. Ἐγένετο δὲ τοῦτο πάντως κατ' εὐθείαν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς λατινικῆς, ὡς δέχονται τινες τῶν νεωτέρων φιλολόγων.⁵ Ὁμοίως δὲ οὐδένα ἔχμεν λόγον νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἡ μεταγενεσττέρα ῥιμάδα, ἣτοι ἡ εἰς ὀμοιοκαταλήκτους στίχους μετατροπὴ τῆς διηγήσεως κατὰ τὸν ΙΓ' περίπου αἰῶνα ἐγένετο ἐκ τῆς ἰταλικῆς μεταφράσεως καὶ οὐχὶ κατ' εὐθείαν ἐκ τῆς ἀνομοιοτελεῦτου νεοελληνικῆς.

Ἡ δὲ ὑπόθεσις τῆς ῥιμάδας εἶνε αἰ περιπέτεται τοῦ βασιλέως τῆς Τύρου Ἀπολλωνίου ὅστις ζητεῖ νὰ λάβῃ ὡς σύζυγον τὴν ὄραϊαν θυγατέρα τοῦ βασιλέως τῆς Ἀντιοχείας Ἀντιόχου, καλουμένην Ἀναστασίαν, ἧς ἠγάτο αὐτὸς ὁ πατὴρ αὐτῆς· διὸ καὶ προέβαλλεν

1. αὐτ. σ. 651. Hagen σ. 18.

2. Rhode σ. 423. Hagen σ. 15.

3. Rhode σ. 424.

4. αὐτόθι σημ.

5. Hagen, Rhode. ἐν. ἰν.

αἰνίγματα εἰς τοὺς μνηστῆρας, οἵτινες μὴ ἐπιτυχάνοντες τὴν λύσιν αὐτῶν ἐφρονεύοντο ὑπὸ τοῦ Ἀντιόχου, ὅστις καὶ ἐνεπήγγυε τὰς κεφαλὰς αὐτῶν εἰς τὰς ἐπάλξεις τοῦ φρουρίου. Ἐν τούτῳ ἡ Ριμάδα τοῦ Ἀπολλωνίου ἐνθυμίζει τὴν Turandot τοῦ Schiller. Ὁ Ἀπολλώνιος κατορθώνει μὲν νὰ λύσῃ τὸ προταθὲν αἰνίγμα, ἀλλὰ καταδιωκόμενος οὐχ ἤττον ὑπὸ τοῦ πατρὸς τῆς κόρης ἀπέρχεται διὰ πλοίου μακρὰν τῆς Ἀντιοχείας καὶ καθορμίζεται εἰς τὴν Γαρσόν, ἔνθα σώζει τοὺς κατοίκους ἀπὸ τοῦ ἐπαπειλοῦντος αὐτοῦς λιμοῦ, δίδων αὐτοῖς ἀντὶ μικρᾶς τιμῆς ὃν ἐν τῷ πλοίῳ ἔφερε σίτον. Κατόπιν δὲ φθάνει ὡς ναυαγὸς εἰς τὴν Τρίπολιν, ἔνθα ἐρᾶται τοῦ Ἀπολλωνίου ἡ θυγάτηρ τοῦ βασιλέως Ἀρχιστράτου, ἡ ὡραία Ἀρχιστρατοῦσα. Ἴνεται δὲ διδάσκαλος τῆς ἐρασθείσης αὐτοῦ βασιλόπαιδος περὶ τὴν μουσικὴν καὶ ὑπέκων εἰς τὸν σφοδρὸν αὐτῆς ἔρωτα γίνεται σύζυγος αὐτῆς. Μετὰ βραχὺν δὲ χρόνον ἀναγκάζεται ὁ Ἀπολλώνιος νὰ πλεύσῃ εἰς Ἀντιόχειαν, ἧς ἡ ἀρχὴ περιῆλθεν εἰς αὐτὸν μετὰ τὸν οἰκτρὸν θάνατον τοῦ Ἀντιόχου, ὅστις θεῖα τιμὴ δίκῃ ἀπέθανε κεραυνόπληκτος μετὰ καὶ τῆς θυγατρὸς. Ἀρνούμενην δὲ τὴν Ἀρχιστρατοῦσαν νὰ χωρισθῇ αὐτοῦ συμπαραλαμβάνει καὶ τὴν ἐπίτοκον σύζυγον. Ἴδου πῶς διηγεῖται ἡ παλαιοτέρα φυλλάδα τὰ κατὰ τὸν πλοῦν, τὸν τοκετὸν τῆς βασιλίσσης καὶ τὴν πρωτότυπον ταφήν τῆς θανούσης συζύγου·

Ἐπὶ ἡμέρας κίμασιν, τὴν θάλασσαν περνοῦσιν
καὶ μετὰ ταῦτα ἐγείρεται ὁ βίαιος ὁ νότος
καὶ κάμνει κλύδωνα βαρὺν καὶ ταραχὴν καὶ σκότος,
καὶ πῆρεν τοὺς καὶ βρέθησαν ἴστον κόλπον τῆς Ἀττάλειας.
Ἐκεῖ ἴπτον φόβον τὸν πολὺν ἐπιάσαντην οἱ πόνοι 385
γεννᾶ κοράσιον παρευθὺς κι' ἀπόθανεν ἐκείνη,
τὸ αἷμάν της γὰρ ἔπηξεν εἰς τὴν πολλὴν ψυχρότην.
Καὶ τίς νὰ γράψῃ τὸν κλισυθμόν, τὸν ὀδυρομὸν τὸν τόσον,
καὶ τὴν πικρίαν τῆς συμφορᾶς τὴν τότε γενομένην ;
Φέρουν κιβούριον, πιάνουν τὴν, πισσόνουν ἔσω κ' ἔξω 390
ἀλλάσσουν τὴν βασίλισσαν, ὅλα τὰ νυμφικὰ της.
Βάλλουν χουσαφί περισσόν, βάλλουν μαργαριτᾶρι,
λιθάρια πολύτιμα καὶ κόσμια τῆς κόρης,
καὶ γράμμα εἰς τὸ στῆθός της, πιττάκιον γεγραμμένον.

τὴν γένναν τὴν ἀναθοροφὴν, τὴν δυστυχιὰν τοῦ πλοίου 315
 κ' εἴ τις τὴν θάψῃ, τὰ ἥμισα γὰρ εἶνε ἔδικά του,
 καὶ τὰλλα πύλιν ἔγραψε γὰρ εἶνε διὰ ἕξ ὁδούς,
 γὰρ εἶνε καὶ εἰς ψυχικὰ καὶ εἰς μνημόσυνόν της.

Ἡ λάρναξ φέρεται ὑπὸ τῶν κυμάτων ταχέως εἰς Ἐφεσον ἔνθα παρατυχόντες οἱ μαθηταὶ σχολείου τινὸς μετὰ τοῦ διδασκάλου παραλαμβάνουσιν αὐτήν, ἀνοίγουσι καὶ εὗρισκous τὴν βασίλισσαν. Πειραθέντων δὲ γὰρ ποπλύνωσιν αὐτὴν πρὸ τῆς ταφῆς διὰ θερμοῦ ὕδατος, εὐθὺς τὸ αἶμα ἔερασε καὶ ἡ γυνὴ ἀνέζησε· δοῦσα δὲ εἰς τὸν διδάσκαλον τὰ ἥμισυ τῶν κοσμημάτων, ἀπέρχεται φέρουσα τὸ λοιπὸν ἥμισυ εἰς μονὴν τινὰ ἧς κηρύσσεται ἡγουμένη. Ἐν τούτοις τὸ πλοῖον τὸ φέρον τὸν Ἀπολλώνιον μετὰ τῆς θυγατρὸς καὶ τῆς τροφοῦ αὐτῆς φθάνει εἰς τὴν Ταρσόν, ἔνθα εἶχε φίλον Στραγγαλίωνα, εἰς ὃν παραδίδει τὴν κόρην μετὰ τῆς τροφοῦ, αὐτὸς ἀπαρνούμενος τὴν βασιλείαν καὶ ἐξακολουθῶν γὰρ πλέη τὰς θαλάσσας ὡς ἔμπορος. Ἄλλ' ὁ Στραγγαλίων καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Διονυσία, ζηλεύοντες τὴν θυγατέρα τοῦ Ἀπολλωνίου Ταρσίαν, ἣτις διὰ τοῦ κάλλους αὐτῆς πολλῶν ὑπερευδοκίμει τὴν ἰδίαν κόρην Ζαμπέλαν, ἀποφασίζουσι μετὰ τὸν θάνατον τῆς τροφοῦ τὸν ὀλεθρον τῆς Ταρσίας. Παραδίδουσι λοιπὸν αὐτὴν εἰς τινὰ δοῦλον Θεόφιλον, ἵνα τὴν φονεύσῃ ἔξω τῆς πόλεως παρὰ τὸν τάφον τῆς τροφοῦ. Ἄλλ' ἐνῶ ἡ κόρη ἐλιπάρει τὸν Θεόφιλον, δεομένη αὐτοῦ γὰρ φεισθῆ τῆς ζωῆς αὐτῆς, καταφθάνει αἰφνης πλοῖον Μιτυληναίων πειρατῶν, οἵτινες τὸν μὲν δοῦλον τρέπουσιν εἰς φυγὴν, ἄρπάζουσι δὲ τὴν Ταρσίαν καὶ μετὰγουσιν αὐτὴν εἰς Μιτυλήνην, ἔνθα πολλὰ πάσχει ἕως μετὰ πολλὰς περιπετείας φθάνει καὶ ὁ Ἀπολλώνιος εἰς τὸν λιμένα τῆς νήσου. Μαθὼν δὲ ὁ ἄρχων Ἀντιναγόρας παρὰ τῶν εἰς τὴν γῆν ἀποδάντων ναυτῶν ὅτι ὁ καταπλεύσας ἦτο ὁ ἄρχων τῆς Τύρου μάτην πειρᾶται γὰρ πείσῃ αὐτὸν γ' ἀποδοῆ, διὸ κατατέλλει πρὸς αὐτὸν τὴν Ταρσίαν ἵνα τὸν πείσῃ. Ῥαπισθεῖσα δὲ αὕτη ὑπὸ τοῦ Ἀπολλωνίου ἕνεκα τῆς ἐπιμονῆς της,

ἀνέκραζεν καὶ στέναζεν τὸ τί ἔπαθεν ἡ κόρη
 ἂν εἴξευρες τὸ γένος μου καὶ τίνος κόρη εἶμαι
 γὰρ ἔπασχες καὶ γὰρ κλαίεις ἀντάμα μετὰ μένα.